

Emilia Aleksieva

(Bulgaria, Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Vera Balabanova: Reconstructing a Literary Life

Abstract: The name Vera Balabanova is known to only a few literary scholars. Biographical data that could provide a fuller picture of her life are scarce, and the same applies to her literary work. Nevertheless, it is interesting to trace her presence in the Bulgarian literary canon. The most valuable sources on Balabanova are her interview with Teodor Trayanov and memories of interactions with Trayanov, Anton Strashimirov, and Georgi Stamatov. These sources form the foundation on which a reconstruction of her biography – through the lens of others' lives – is built. This method presents both challenges and limitations, but in this case, it proves feasible. Comparative analysis with other Bulgarian writers is employed to reveal the specificity of Balabanova's writing, while the historical context of her time inevitably emerges.

Keywords: reconstruction, interview, comparative analysis

Емилия Алексиева

(България, Българска академия на науките, Институт за литература)

Вера Балабанова: реконструкция на един живот¹

Заглавието на статията не е избрано случайно. За това съществува основателна причина. Името на Вера Балабанова е познато главно на специалистите по история на българската литература между двете войни с уговорката, че и техният кръг е ограничен.

За писателката липсват събрани данни, които биха оформили биографията ѝ във вид, достъпен за читателите. Самата тя е изключително пестелива на детайли, описващи житейския ѝ път. Д.ф.н. Видка Николова – неин изследовател, подчерта в личен разговор с мен и доц. Людмила Малинова, че характерът на Балабанова е бил затворен и тя не е била склонна да излага на показ семейната си история.

От друга страна, в печата се появяват публикации, които търсят не същественото, а „жълтото“, сензационното. Самата писателка е принудена често да дава опровержения в пресата относно манипулативни твърдения, отнасящи се до взаимоотношенията ѝ с известни български писатели.

Като пример може да се посочи интервюто на журналистката Ирина Вагалинска във в. „Новинар“ от 21.X. 1995 г. Заглавието е „Страшимиров падна на колене и ме помоли да му стана жена“. Следва опровержение на Балабанова. Става въпрос за очевидна недобросъвестност, а и за липсата на елементарни нравствени норми. В този смисъл не е излишно да се припомни, че всеки, който реши да работи върху живота и творчеството на писателката, задължително трябва да спазва изследователската етика. Този принцип е валиден за науката и проблемите, към които тя проявява интерес.

¹ Статията е написана във връзка с работата по проекта „Жените в българската литература и култура – извороведски изследвания, дигитална платформа“, договор с ФНИ № КП-06-Н60/3 от 16. 11. 2021 г. Проектът се ръководи от доц. д-р Людмила Хр. Малинова – Институт за литература – Българска академия на науките.

Липсата на достатъчно данни, за да се изгради биографична справка за Балабанова, която да я представя в пълнота, принуждава изследователя да се обърне към нейната анкета с Теодор Траянов и спомените ѝ за общуването с него, Антон Страшимиров и Георги Стаматов, озаглавени „Между разговори и писма“. Този метод обаче не е особено надежден по две причини. Първо, образът на писателката се очертава опосредствано. И анкетата, и спомените се отнасят повече до творците, за които са правени. Второ, ако може така да се каже, получава се един „спекулативен дискурс“. Вера Балабанова е поставена в центъра на своя приятелски кръг, който по разбираеми причини дава своето субективно, избирателно мнение и за живота ѝ, и за писателските ѝ способности.

Статията „Вера Балабанова – забравеният духовен меценат на българските писатели“, публикувана в сп. „Литературата“, изд. на СУ (Димитрова/Dimitrova 2024:560) дава повод за следното наблюдение. Думата „меценат“ е неподходяща в случая, защото хвърля невярна светлина върху ролята на Вера Балабанова в живота на изброените писатели. Обикновената човешка помощ, както и предоставянето на дребни суми не е меценатство. Защото освен покровителство, то включва и финансова компонента, която е съществена (пример за меценат е Лоренцо Великолепния по отношение на Леонардо да Винчи през Ренесанса). Напротив, Вера Балабанова е тази, която е ползвала и литературните указания, и помощта на Антон Страшимиров. Със собствени средства той отпечатва нейния роман „Ник“.

Не е допустимо, както прави Кристина Димитрова, рождената година на Вера Балабанова да се определя приблизително, като се използва възрастта ѝ по времето, когато се запознава със Страшимиров, защото поне за това има безспорни данни. От д.н.ф. Видка Николова, а и от ЕСГРАОН бяха предоставени точни сведения.

Вера Бончева Балабанова е родена на 2 октомври (стар стил), или 15 октомври – нов стил, 1905 г. в София. Умира на 22 февруари 1999 г. на преклонна възраст.

Вторият важен въпрос е какво знаем за нейното семейство, за средата, в която е отраснала и която я е формирала като личност и творец. Тук е мястото да спомена, че Видка Николова държи архива ѝ, предаден в БАН. Той е необработен към настоящия момент и дори в него да има документи за живота на Балабанова или нейни непубликувани творби, те не могат да се ползват и обнародват. Така остават недостъпни и за читателите, и за изследователите. Добре би било архивните материали да се обработват своевременно, защото времето минава и е добре те да се използват, когато интересът към писателката е събуден.

Ето фактите. Бащата на Вера Балабанова е военен – генерал. Роден е през 1859 г. в Хасково. Произхожда от възрожденски род. Неговият баща – Хаджи Никола Балабанов, е един от първите печатари и книгоиздатели. Бончо Балабанов е офицер от първия випуск на Военното училище в София. Създател е на българската артилерия, участва в Съединението. През 1885 – 1918 г. е военачалник – човек с високо образование и авторитет. До смъртта си през 1939 г. е и инспектор в армията. Носител е на много ордени.

Отварям скоба, за да поясня, че в голяма степен репресиите над Вера Балабанова след Девети септември 1944 г. се свързват и с нейния произход. По тази причина тя е поставена в категорията „враг на народа“. Нейните творби почти не виждат „бял свят“ и не се отпечатват, ръкописите „отлежават“ по чекмеджетата или се отхвърлят.

Генерал Балабанов е бил близък приятел с много от военните в Царство България. Връзката му със Стефан Стамболов е по-специална, защото са били и съмишленици за мястото на България сред често враждебната европейска политическа среда.

Според спомените на неговата дъщеря той е бил близък с генерал Михаил Савов, генерал Стефан Паприков, генерал Ботев и генерал Данаил Николаев. Други представители на националния ни елит, с които е общувал, са: министър Тончев, арх. Лазаров, д-р

Каракашев, Симеон Радев, проф. Иван Шишманов, писателят Ст. Л. Костов, актрисата Петя Герганова – звезда на Народния театър.

Мнението на генерал Балабанов е, че кръстопътното положение на България я прави уязвима за чужди домогвания, в т. ч. и от страна на нейните непосредствени съседи. Той я сравнява с Германия в сърцето на Европа. Що се отнася до преценката му за някои исторически събития и личности, смятал е, че свалянето на княз Александър Батенберг е било грешка. Санстефанският мирен договор за него е свързан с мечтата за обединена, за цялостна България. Ньойският договор се възприема като тежка национална катастрофа; генерал Балабанов е бил съкрушен. Останал е верен на своето военно призвание, отказвайки на Круп да бъде негов представител в България. Имал е добро мнение за цар Борис III.

По думите на Вера Балабанова нейният баща е добър и много благороден човек (Николова/ Nikolova 1994).

За майката на Вера Балабанова не се откри нищо съществено. Нейното име е Зоя и внучката го носи. Синът на Вера Балабанова се казва Александър. И двете ѝ деца са покойници. Семейството ѝ се разпада. Тя се развежда със съпруга си.

Писателката Вера Балабанова получава солидно образование. Първоначално учи в София (според нейната изследователка Видка Николова това е ставало в дома ѝ, вероятно с частни учители), след това заминава за Дрезден, за да изучава музикално и изобразително изкуство. Именно там завършва католическо училище през 1923 г. Пътува с родителите си и трупа знания и впечатления. След завръщането си в България по предложение на проф. Захариев посещава неговия курс по графика в Художествената академия. Тя е завършила Американския девически колеж в Цариград и владее чужди езици – френски, немски, английски. Писателката е високообразована жена. Изявява се и като преводачка.²

Вера Балабанова има сложни отношения с властта след Девети септември 1944 г. Била е арестувана, вилата ѝ в Чамкория е конфискувана. На нея се гледа като на „неблагонадеждна личност“, дъщеря на царски генерал. Работила е в германска канцелария и е имала за задача да записва адресите на българи, даващи квартири под наем. В началото на войната напуска и по нейните думи „затова е останала жива“. След разпитите в Държавна сигурност, намираща се на Лъвов мост, е преместена в Централния софийски затвор, където е подложена на изтезания. По думите ѝ „Това не бяха хора, а зверове“ (Новинар, 21 октомври 1995). Когато е пусната на свобода, чантата ѝ, в която е имало злато, е недокосната, но писмата на Траянов изчезват. След нанесените ѝ побои чува трудно.

В рамките на литературата, създадена от жени, се откроява един факт, който не би могъл да се пренебрегне, защото се повтаря. Както и да се анализира животът, а и творчеството на жените, то неизменно изпъква мъжкото присъствие било като напътствие, било като семейна връзка. Примерите са многобройни: Мина – Лора – Яворов; Дора Габе – Елисавета Багряна – Боян Пенев; Мара Белчева – Пенчо Славейков; Яна Язова – проф. Александър Балабанов; Анна Карима – Янко Сакъзов и др.

И Вера Балабанова общува с видни писатели и интелектуалци: Антон Страшимиров, Георги П. Стаматов, Теодор Траянов, Иван Радославов. Изглежда така, сякаш без това обстоятелство женската творческа реализация е трудна, а понякога и невъзможна. Определено може да се каже, че по времето, когато тези жени влизат в полезрението на обществото, то е гледало пренебрежително на самостоятелните им изяви. Може би за утвърждаването им е бил нужен безспорен мъжки авторитет.

² Някои биографични факти за Вера Балабанова са без датировка и по-точни сведения не се откриват.

Скромността на Балабанова не помага на изследователите да съберат сведения, в т.ч. и да се анализират самите ѝ творби, след като бъдат намерени. Това е абсолютно необходимо, за да се отдаде дължимото ѝ място в историята на българската литература.

В интервю с нея на въпроса „На кои свои творби държи най-много“, тя отговаря:

Държа на трилогията си, защото емоционално е свързана с младостта ми и с още незрелия, но по-топъл стил от този на по-късното време. Действието се развива на фона на историческите събития от 1907 – 1927 г. Държа на спомените си с писателите, за които току-що говорихме, като съкровен дълг за тяхното откровение за себе си и сърдечни подсказвания към моето творчество. Държа не по-малко на някои драми, две повести и някои стихове (Балабанова/Balabanova 1993: 232).

Както се вижда, нито едно от посочените произведения няма заглавие. Как да се търсят? (Не е ясно дали някои от творбите не са публикувани под псевдоним. В библиографията не излизат подобни данни. Дали са запазени и дали са част от необработения ѝ архив, до който засега няма достъп? Дали не съществуват само като ръкопис, без да са били отпечатвани? Всичко това ще бъде обект на бъдещи разработки.) В срещите със Страшимиров има един любопитен момент, който обаче е ключов за осмисляне на спецификата на творческия маниер на Вера Балабанова. Ето текстът:

– Какво четете?

Назовах няколко книги.

– Защо все чужди автори?

Те пишат по-добре от нашите.

– А Вазов?

Върнах се от странство с глава, натъпкана от произведенията на западните класици. Четох „Под игото“, но след това „Казаларската царица“ и не можех повече.

– Какви други български автори сте чели?

Споменах две-три български имена без възторг.

– А от мене? Какво сте чели от мене?

„Рамаданбегови сараи“ и „Сура Бир“, те са хубави. После разкази.

– И мене ли не може да четете?

Промълвих нещо. Поразен, той млъкна и дълго време ме гледа.

– Щом не може да ни четете, Вие трябва да сте ни надхвърлили, а аз още не виждам, че Вие можете това. Тогава причината е другаде: Вие сте се отчуждили от нас. А сте българска пръст. И Ви трябва много малко, за да ни почувствате. (Балабанова/Balabanova 1993: 20-21).

Страшимиров отбелязва, че в поезията имаме образци, които успешно конкурират европейските. Има какво да се желае като постижения при романа и драмата. Писателят споделя, че дълг на младите творци е да покажат какво могат и стъпвайки на традицията, да дадат новото, което обществото очаква от тях. Той определя Балабанова като „психична реалистка“. (Балабанова/ Balabanova, 1993: 39)

И така, първата значима творба на Балабанова е романът „Ник“, който излиза от печат през 1937 г. Използваната форма е на дневник. Тя е била популярна в западноевропейската литература, и то още през XIX в. В този смисъл в избора на Балабанова няма нищо оригинално. Тук попадат и епистоларните романи, на които може да се гледа като на своеобразни дневници, защото събитията се описват в писмата, а те са датирани, тъй че хронологията се спазва. Някога дневниците не са били предназначени за чужди очи, дори са се заключвали със специални ключета. Така споделеното на хартия е оставало

съкровено лично. Заслужава да се осмисли следното становище за спецификата на дневниковото писане:

Островът на дневника е преди всичко *вътрешен остров*, времепространство, чиито граници са от особено естество. Те се определят от самата *линейност* на времепротичането и неговото отразяване-фиксиране, най-често също линейно (което не значи без прекъсвания, без стягания или разтягания на времето, без пропуска или подчертавания на едно или друго случване), както и от *задачата*, която стои пред даяриста. Чрез своите записвания той се стреми да *улови, претвори и предаде на своя потенциален адресат една убеглива поредица от моменти* заедно със „*следите*“, които протичането им е оставило у *него* (наблягам тук върху субективната страна на отразените в дневника впечатления). (Михайлов/Michailov 2023: 88)

В романа „Ник“ точно тази субективност е водеща. Едно младо момиче споделя в своя дневник най-важните събития в живота си. Написаното няма конкретен адресат. По-скоро това е едно обръщане навътре към себе си. Неслучайно героинята Звезда превръща дневника си във въображаем събеседник, давайки му име, за да се обръща по-лесно към него. Ник може да е съкращение от двойник (моето друго АЗ), от дневник, но и от довереник – всичко това едновременно. Той е другата гледна точка – тази на разума, коригираща емоционалната линия на сърцето.

Романът започва с природна картина. Красивите цветя в градината, наблюдавани от младото момиче, са огрявани от лъчите на топлото слънце. Пролетта е олицетворение на живота, който природата носи със себе си. Контрастът е с тежкоболната майка на Звезда. Жената е със слабо сърце и се бори с пристъпите на задух. Все пак читателят ясно разбира, че животът и смъртта съществуват едновременно и това е неотменимият закон на битието. В текста на Балабанова се появява и втори план. Любовта и нейната загуба са в същото отношение живот – смърт, защото любовта е и сила, и надежда. Липсата ѝ означава празнота, самота, студ.

Принципът на контраста се използва от писателката за навлизане в други сфери – социалната и психологическата. Богатство и бедност, честност и низост, откритост и лицемерие. Първата среща с д-р Боголюбов е наситена с емоции за Звезда. Изненадата е голяма, защото пред нея застава млад, привлекателен мъж. Тя е очаквала да види по-възрастен лекар с опит. Деликатността му, съчетана с безспорен професионализъм, действа успокояващо, макар че той се появява късно, когато болестта е толкова напреднала, че няма никаква надежда. Дълбокото съчувствие на лекаря не намалява болката от неизбежната раздяла.

В романа на Балабанова има един запис в дневника, носещ дата 9.6.1934 г. В него липсва динамика, но е много силен като внушение. Той е мълчалив разговор с мъртвия баща и спомен, събуден от неговия портрет:

Тази сутрин с втрепен поглед мама гледаше големия портрет на татко, окачен над леглото ѝ. Може би говореше му нещо. Но аз разбрах, че мисли за смъртта. Измъкнах се на пръсти, за да не смутя разговора ѝ с мъртвия. Тя го обичаше много... От него останаха само ордените, зашита върху побелели ленти, които мама пази в седефената кутия заедно със скромните си бижута. Само бегъл спомен за татко се мярка в неопределена сива мъгла пред очите ми. Висока фигура в офицерски дрехи и лъскава сабя, която трака върху каменните плочи... От разказите на мама знам, че той е бил умен и благороден. А портретът го сочи и красив. Казват, че приличам на него. (Балабанова/Balabanova 1937: 8)

Този текст се доближава до спомените на писателката за нейния баща – ген. Бончо Балабанов. По-нататък в романа се изяснява, че бащата на Звезда има брат – заможен човек, който нито помага на осиротялата си племенница, нито идва за погребението на снаха си. Всъщност той не прощава избора ѝ. Някога майката на Звезда е предпочела любовта на бедния военен пред богатството на брат му. Младото момиче научава един важен житейски урок. В труден момент помощ може да се получи от почти непознатия лекар, а не от кръвния роднина – чичото.

Много тежки мисли предизвиква смъртта на майката. Бедността, задушаващата самота, мисълта за човешката тленност, потискащата сцена на гробищата в голяма степен подготвя развитието, което следва животът на младата Звезда. На преден план отново излиза контрастът, но този път са противопоставени животът и смъртта. Мисълта се насочва към отвъдното: има ли друг свят? Къде отива душата? Героинята си мисли, че не е възможно след смъртта да няма нищо и човешкият край да е окончателен.

Желанието да се разплати и с хазайката, и с д-р Боголюбов за визитите при болната е част от почтеността на Звезда. Усещането, че няма дългове към никого, е успокояващо.

Романът е изключително богат на значими обществени проблеми. Един от тях е този за вярата. Ако майката на Звезда е вярваща безусловно, момичето подлага на съмнение църковните догми. Кои са истинските божии служители и носят ли в себе си моралните ценности, които проповядват? Защо очите им заблестяват алчно при вида на парите? Разбира се, има и други свещеници, истински отдадени на мисията си, но те са изключение.

Авторката на романа „Ник“ посвещава немалко страници на парите, защото те играят важна роля в обществото, определяйки междуличностните взаимоотношения: спестени с труд пари, дължими суми, върнати обратно пликосе, пари, които са предложени така, че омърсяват душата...

Богатството на банкера Събев – баща на Янка, приятелката на Звезда, е противопоставено на бедността. У този човек няма достойнство, а само пресметлива низост. Мъжът, който е на години, смята, че парите му са в състояние да купят едно момиче на възрастта на дъщеря му. Да се възползва от житейската уязвимост на осиротялата девойка, е отвратително. Майсторството на Вера Балабанова личи в начина, по който изгражда образите, в т. ч. и отрицателните. Ето портретът на Събев през погледа на младото момиче:

Банкерът Събев ще се погрижи за тебе, Звезда! Аз вече ти намерих подходящо място – прогърмя неговият глас.

Виждах радостта да протяга към мен примамливи обятия. Онемях в трепетно очакване, а финансовото божество, доволно от ефекта на своите думи, тракаше с цигарето върху платинената халка на пръста си. Големият брилянт проблясваше, за да потъне веднага в мръсния, пълен с никотин отвор на цигарето. (Балабанова/Balabanova 1937: 29)

В този откъс присъства и иронията. Тя се появява в текста, когато героинята се сблъсква с богатството и с фалша, с който то се свързва. Характеристиката се прави през доминирането на предметното: скъпо цигаре, платинен пръстен с брилянт. Човекът изчезва, заменен от предметите. Тъй като според Събев всичко се купува, всяка негова поява се свързва с лукса и показността. Звезда гледа на случващото се с нея като на нещо, което не я засяга, защото ценностната ѝ система е друга.

Двете приятелки имат коренно различно отношение към любовта и живота. Едната има всичко, няма никакво намерение (а няма и нужда) да работи. Янка е възпитана като консуматор. Животът ѝ е предначертан. Той ще протече в покупки на скъпи вещи,

екскурзии в чужбина, развлечения и безсрамни флиртове с богати мъже. Нейният съпруг е безволев богаташ, готов на всичко, за да ѝ угоди.

Проследявайки по дни живота на Звезда, авторката достига до един много съществен проблем – за *бездомността*. Тя сменя квартирите си, и то не един път. Причините са различни. В единия случай иска да се отдели от тежкия спомен за смъртта на най-близкия си човек, а и да бъде самостоятелна. Има и връщане на старото място, и живеене в чужд богат дом като гувернантка. Никъде пространството не става нейно. Това е важен проблем, защото маркира *несигурността* на човешкото съществуване. От таванската стая, която тя наема, се вижда Витоша, звездите сякаш са по-близо. Светът остава в ниското. Колите и хората изглеждат дребни.

Пространството е част от поетиката на всяка творба. То никога не е само фон, на който протичат събитията, а е и емоционално натоварено. Банката е разкошно украсена отвън. Фасадата е с пищни гипсови орнаменти. Фоайето, където влизат посетителите, е облицовано с мрамор, а таваните са стъклени, пропускащи светлината. По-нататък обаче реалността е друга. Стаята, в която работят машинописците, е голяма, но Звезда сравнява видяното със затвор. Характеристиките, които прави на колегите си, са убийствени. С едно махване на ръката банкерът размества служителите си, за да осигури място за Звезда. Демонстративната благоразположеност притеснява момичето. В очите на околните тя е постъпила на работа като протеже на шефа. В канцеларията цари униние, но и неискреност. Хората са характеризирани с по един ярък детайл. Пенчева е излишно любопитна; младият Преславски е описан като „плешивец“; Кичев има прошарена коса и голям нос; Грушева е бледа и невзрачна. Героинята определя своите колеги като безинтересни и чужди хора, с които случайността я е събрала. Няма шанс за приятелски отношения. Сивотата и студът са не просто характеристики на интериора, а диагноза на една цяла общност – тази на чиновничеството.

В дневника се записват интересни събития от ежедневието на пишещия. В романа „Ник“ читателят забелязва голямо прескачане – от приблизително цял месец. Явно, нищо особено не е заслужило да бъде описано. Времето протича бавно и еднообразно. Звезда мечтае за „нещо, което да осмисли живота ѝ“, мечтае за приятел – „мъж или жена, млад или стар – безразлично... само да е истински“. Но къде може да се срещне? Трудно би могъл да се намери в реалния живот. Тогава съзнанието само го създава – един измислен събеседНИК. Дневникът не просто регистрира събитията. Той коригира мисленето и го насочва в друга посока – по-позитивна. Според НИК изходът от самотата не е самоизолация от обкръжението, защото е неподходящо. „Има ли по-голяма книга от скритото в хората“ и „човекът е огнище на противоречия“ са мисли, които насочват към онова, което Звезда трябва да направи. То не е сложно, но изисква известни усилия. Може ли тя да намери съмишленици сред по-обикновените хора? Какво е отношението ѝ към жените, които продават телата си, за да се спасят от мизерията? Презрение – защото е офицерска дъщеря? Всеки ред от романа на Вера Балабанова насочва читателското внимание към парливите въпроси на времето, превръща се в негов разрез.

За какво говори едно светско събитие като сватбата на банкерската дъщеря? То се превръща в повод за тъжен размисъл: каква е съдбата на бедното момиче в общество, превърнало парите във фетиш и заместител на липсващи нравствени ориентири. Звезда гледа на чеиза на приятелката си като на напразно похарчени луди пари за лен, коприна и ръчна бродерия. Сякаш всичко е на показ единствено заради завистта, която може да се предизвика у поканените. Тя си спомня за бала, на който е била поканена. Новата рокля, която майката ушива с радост и надежда, се оказва много скромна. Никой не кани девойката на танц, докато домакинята не я посочва. Само че всички разбират – това е

бедната Звезда. Авторката акцентира върху зависимостите, които ниското социално положение поражда. Самочувствието, което дават милионите, върви ръка за ръка с фалша – на чувства и на поведение.

Чуждото щастие поражда мечти за нещо добро в живота, защото младостта има право и на свои изисквания и очаквания. Защото на 23 години всичко предстои. Срещата с д-р Боголюбов на тържеството насочва мислите към онзи, когото сърцето само е избрало. Отново безупречна учтивост, която е естествена между добри приятели...

Търсенето на човешка близост, на човек, с когото може да се разговаря, за да прогони самотата, завършва с провал. Оказва се, че в кръга на колегите, с които работи, това е невъзможно. Грушева, която гостува в дома на Звезда, я отблъсква със своята различна сексуалност. Колкото и да е изненадващо за съвременния читател, и през 1937 г., когато романът излиза от печат, е съществувал подобен проблем, привличащ общественото внимание. Какво е мнението на писателката, изразено чрез образа на главната героиня. То е категорично и недвусмислено. „Отвращавам се от това, не го споделям, не ме засяга. Всеки да върви по своя собствен път, без да се натрапва на останалите.“

Както във всеки живот, редуват се обикновени дни с такива, в които се случват и значими неща. Това е важно, защото има отношение към сюжетното развитие. Събитието е в състояние да го ускори и промени в друга посока. Събев посещава Звезда, за да изиграе своята игра. Мястото му в живота на Звезда маркира пошлото и грозното в него. Банкерът преследва една цел: да превърне невинното момиче в своя любовница, използвайки евтини и отблъскващи трикове. Първо, разиграва ролята на самотен и нещастен мъж, чиято жена е нелечимо болна и от 15 години пребивава в различни клиники. Второ, изпраща подаръци – дребни, но с недвусмислено послание.

Контрастът, който Балабанова използва в творбата си, се отнася и за характерите на героите. Читателят разбира, че двойките Звезда – Янка и Боголюбов – Събев са антиподи. Атмосферата на работното място умишлено се нагнетява. Събев съзнателно увеличава заплатата на Звезда. Това поражда негативните реакции на нейните колеги. В този случай в центъра застава Пенчева – „старата мома“. Според нея „подходящите приятелства“ са гаранция за успех в живота. Защо се набляга върху социалния ѝ статус? Защото той се свързва със завистта. Но дали е така? Събев не върши нищо тайно – няма причина да го прави. Напротив, грубо демонстрира властта си, без да се интересува, че компрометира едно младо момиче на възрастта на дъщеря му.

Откритото цинично предложение за обезпечаване на живота срещу интимност, която не само не е желана, но е отблъскваща, ускорява решението на Звезда да напусне, макар че това означава потъване в бедност и безизходица. Тя е принудена да се върне в старата си квартира. Балабанова умело насочва читателите си към поредния социален проблем – безработицата. Търсене на работно място по обяви в пресата... Нещо временно, обещания „ще ви се обадим“, които не се спазват, очакване, напразни надежди. Всъщност този момент много добре показва кризата в обществото през 30-те години. Някак изведнъж си пробива път мисълта за самоубийство. Следва разпродаването на вещи. Заложната къща поглъща спомените от един по-щастлив живот.

Ако може книгата „Ник“ да се определи с две-три думи, те биха били „роман за невъзможното“. Следващото работно място на Звезда е на гувернантка в къщата на богато семейство. Тя е подложена на „разпит“, което може би е разбираемо, защото обучението на малко дете се поверява на непознат човек. Звезда отговаря на всички условия. Тя е възпитана, владее френски и немски език. Заплатата е ниска, но тъй като момичето живее в дома им и се храни там, парите са достатъчни.

Героинята пак е на чуждо място и без дом. Това е мотивът за липсата на житейска устойчивост. Покривът над главата, осигурен от игрите на съдбата, не е собствен. В много голяма степен проблемите, които възникват в този случай (второ работно място), отново са нравствени. В името на това да не изгуби работата си младата Звезда е принудена да потиска човешката си гордост, да прави нежелани компромиси. Писателката уплътнява още повече психологизма си. Чувствителността на героинята се изостря; тя понася много тежко несправедливите упреци, умишленото търсене на грешки в работата ѝ въпреки нейното старание.

Характеристиката на обществото е силно критична. Прицелът е в т. нар. „висша класа“. Хората с много пари гледат отвисоко, използват чуждия труд и смятат, че трябва да се задоволяват всичките им капризи. Често са посредствени. Няма нито собствени качества, нито собствени идеи. Такива са жените от втората част на романа „Ник“. Младата господарка е невзрачна и покорна. Нейната майка обаче се държи грубо и агресивно. Тя следи никой да не навлиза в житейското пространство на семейството. Самата Звезда споделя, че положението ѝ е гранично – „между слугините в кухнята и господарите в първия етаж“. Тя едновременно принадлежи и на двете групи, макар че е длъжна да изслушва и едните, и другите. Все пак в лицето на готвачката момичето намира и съчувствие, и съвет: да премълчава дори когато знае, че е права.

Към многото мотиви, на които романът е богат, се прибавят още два. Тук гласът на дневника-двойник е отчетлив. Той посочва грешките на Звезда. Те се състоят в това, че гувернантката не трябва да се сближава с господарката на дома. Това приятелство не трае дълго. Маня се чувства самотна, потискана от властната си майка и пренебрегвана от заетия си съпруг, за когото тя не е интересна. Старата госпожа не изпуска от погледа си красивата и образована гувернантка. Независимо, че младото момиче иска само да чете в свободния си ден, взимането на книги от семейната библиотека, което е свързано с общуването на Звезда с господаря на дома, се тълкува като опит за сближаване и съблазняване.

Истерията стига дотам, че гувернантката е следена от прозореца кога и главно с кого се прибира. Съдбата отново изпраща д-р Боголюбов на пътя на героинята. Той се оказва семеен лекар на семейството, при което Звезда работи. Твърдо и уверено ѝ предлага помощта си, ако от нея възникне необходимост.

Мотивът за самотата се свързва с мисълта за самоубийство, защото животът не предлага никакви перспективи и никаква надежда. От случаен разговор Звезда узнава, че в живота на обичания от нея д-р Румен Боголюбов има жена на име Лили, заради която той е поканен на гости при хора, с които не е особено близък.

Това е конкретният повод за отчаяните мисли на героинята. Съдбата нанася своя удар. „Невъзможно е!“ – казва си тя. Това се случва в първия ден на Новата година. Много често в живота ударите се нанасят, когато се мечтае за най-обикновени човешки неща. По време на празници самотата се усеща особено силно. Мисълта за смъртта има отношение към финала на творбата – един възможен начин за тълкуване.

Вера Балабанова насочва вниманието на читателите си към проблема за съдбата на децата, принадлежащи към различните социални прослойки. Детето в богатото семейство има безброй играчки и затова не може да се зарадва на нищо. Момиченцето е преситено, а в подаръците под елхата липсва изненадата – всичко се повтаря, всичко е едно и също. В същото време децата на старата хазайка Тихова очакват с трепет скромните подаръци на Звезда и радостта им е истинска и искрена.

Има още един ярък епизод в романа, който потвърждава определението му като „творба за невъзможното“. Хубавата зимна екскурзия се превръща в повод за напускане и на това трудно намерено работно място.

Гувернантката и господарят бързо и леко се изкачват на близкия хълм, откъдето София се вижда като на длан. Там Галушев сваля тъмните си очила, които носи постоянно. Звезда е изненадана от красивите му очи, озаряващи грозноватото лице. Очилата са метафора на отказа да се гледа открито на всичко, което го заобикаля в най-близкия му кръг. По професия той е археолог – занимава се с науката за миналото: едно съзнателно бягство от житейските проблеми.

Маня се оставя да бъде манипулирана от своята майка и се поддава на непочтени-те ѝ внушения, че Звезда е кокетка и интригантка, която иска да разруши семейството ѝ и по тази причина трябва да бъде изгонена. Девојката иска единствено да има почтена работа и да се прехранва от труда си, но не може да се примири с несправедливостта. Читателят разбира, че в подобна ситуация жената в тогавашното общество няма никаква защита. Нито от закона, нито от институциите на държавата. Оставена е сама, на произ-вола на съдбата (да се справя както може). Звезда се отказва от „добрите препоръки“, защото са лицемерни и разкъсва на малки парчета предоставеното ѝ писмо. Моралът няма цена – не се разменя и не се продава!

В последната част на романа Звезда Лилова се обръща за помощ към любимия – д-р Румен Боголюбов, и я получава. Тя постъпва като помощница в кабинета му. Това е един кръговрат на повторенията. Вера Балабанова доказва, че в живота много често се повтарят едни и същи ситуации, при което героинята се озовава в началото. Може би това е някакъв изпит, на който съдбата я подлага. С каква цел? За да се провери дали е в състояние да постъпи по друг начин и резултатът да е различен. Отговорът е не, не е възможно, защото ценностната основа не се променя. Девојката не е съгласна на компромис с важните за нея неща, не може да се нагоди удобно към една среда, която не е нейна. Отношенията с непочтени хора не могат да завършат другояче, освен с разрыв, и то окончателен. Какво се случва, когато в обикновения ѝ живот нахлува любовта към д-р Румен Боголюбов, която тя носи в сърцето си? Опиянението и радостта не траят дълго. В техните романтични отношения няма перспектива, няма бъдеще, защото професорът е обвързан с друга, но това се разбира по-късно.

Какви промени се наблюдават в текста? Записите в дневника са постоянни, защото любовта превръща най-обикновените случки в нещо важно и значимо, което заслужава да се отбележи. Времето сякаш е спряло, тъй като очакването на новата среща изостря нетърпението. Стилът се променя по посока на сантименталното и то се отразява на наратива:

Близко до пречупения прозорец стои писалището, отрупано с книги и бележници. Нищо не напомня луксозния кабинет в дома му. Тука всичко е просто, извех-тяло. Само празничният звън се носи из стаята, сякаш неговата блага усмивка е разтляла във въздуха крилете на състраданието си. Сама си сред чуждите апарати и не го чувстваш. Но знаеш: той ще дойде ей сега. После влиза сънят в стаята и всичко се превръща в живот. Животът всякога е сън, когато ти се струва, че тан-цувайки той минава край тебе, без да те докосне. И дълго още ти живееш с въз-торга от хубавото, което е останало в тебе. (Балабанова/Balabanova 1937: 105)

В романа „Ник“ усещането за живота като сън е нещо временно и писателката показва, че то изчезва с нахлуването на истината. Вера Балабанова включва „другия глас“ – на разума. Животът не е само мечти, а и капани, уловки, противоречия, в които попада човекът. Може би, за да се живее по-спокойно, не трябва да се пребивава изцяло нито в розовите безпочвени мечти, нито в убийствената сивота на безрадостния делник.

Звезда намира нов смисъл в зачестилите срещи с лекаря. Вниманието му ласкае женското ѝ самочувствие, особено когато прави всичко възможно, за да я предпази от

„старите приятели“ и тяхната пошлост. Мълвата, че е любовница на професора, се е разпространила и не може да бъде опровергана, защото никой не вярва на истината. Етикетът „лека жена“ вече е прибавен към нейното име. Пясъчните кули се строят лесно, но още по-леко рухват. Само с едно изречение илюзията за взаимност и общо бъдеще изчезва. „Звезда, аз не мога да се ожена за тебе.“ „Моята годеница е в Швейцария“.

Тази част от романа е най-къса. Събитията се развиват много бързо. Младата и невинна героиня изживява любовта си – мигове щастие, за което да си спомня. Любов без брак, живот без деца – това е съдба, но и съзнателен избор. Избираш самотата, защото чистотата на първото чувство не може да се замени с нещо като параван, зад който да се скрие фалшивият морал на обществото. Рязко и категорично тя отхвърля възможността да ѝ бъде осигурен апартамент – по подразбиране място за срещи, които да бъдат тайна от съпругата. Това би унизило чувствата ѝ.

Читателят насочва своето внимание към образа на д-р Румен Боголюбов. В нито един момент от протичане на действието той не се проявява като недобросъвестен или пресметлив човек. Напротив, съвестно полага грижи за болната майка на Звезда, а когато тя умира, връща на осиротялото момиче немалка част от парите, които е платила за визитите му. Подкрепя я и морално, опитвайки се да я предпази, да я закриля. Естествени са чувствата на обич, които предизвиква. И тук идва голямото НО. Прекалено късно той разказва за това, че е сгоден, че годеницата му е болна и той има дълг към нея. Така поставени нещата, изглежда, че и той се влюбва искрено в Звезда, но *трябва* да се ожени за друга, защото има дадена дума, а съществува и доза съжаление.

Преди да се разделят, д-р Боголюбов намира на Звезда работно място при негов възрастен колега. Както тя казва, ще работи цял живот сред болките на хората.

Появява се по-ясно очертан мотивът за социалното неравенство. Лекарят предоставя на Звезда сумата, необходима на нейните хазайка, за да спаси дома си от лихварите. Съвсем „случайно“ годеницата на д-р Боголюбов е много богата. Бедността и любовта съвместими ли са?

Героинята на Вера Балабанова избира да изживее любовта си, за да има поне спомен от нея. Тя отхвърля мисълта за самоубийство, като основателна причина за него би била самотата и безсмисления живот. За миг тя осъзнава, че нейната смърт би разделила другата двойка, но заслужава ли си? Читателят осъзнава, че д-р Боголюбов прави своя избор да остане с годеницата си, защото е дал дума, но непочтеността се настанява между него и Звезда. Момичето наблюдава скришом срещата му на гарата с бъдещата му съпруга. Прегръдките са така неподправени, като че ли нищо друго не е имало в живота му. Просто ролята е друга. Все пак как да тълкуваме финала на романа?

Октомврий, кой – не е важно... И въпреки скръбта си, Ник, чувствам дълбоко, че тази раздяла е все пак избава от голямото коработушение. (Балабанова/Balabanova 1937: 142)

Дневникът не отмерва времето. Датите изчезват заедно с любовта. В живота няма очаквания, всички дни ще са еднакви. За какво коработушение става въпрос: за срива, наречен разочарование от идеализирания човек. „Ела, Ник“ и ме целуни за сбогом: ела!“ Това е сбогуване с дневника, запечатал важна част от ежедневието. Затварянето на последната му страница е като малка смърт – умряла е надеждата за щастие.

До голяма степен този „женски роман“ повтаря тенденциите, характерни за определения тип мислене и писане. Независимо от сантименталността в него, той поставя парещи въпроси: за социалното положение на жената, за правото ѝ на избор в живота, за моралната ѝ устойчивост, за перспективите и за борбата ѝ за щастие.

Най-добре особеностите на една творба се виждат при съпоставка с друго сходно по тематика произведение. В случая това е романът на Яна Язова „Ана Дюлгерова“. Той

излиза от печат през 1936 година. Изглежда, че Вера Балабанова е имала възможност да се запознае с текста. Няма данни в това отношение, но двата романа са създадени по едно и също време. Процесите в обществото са сходни. И все пак кое ги сближава и кое ги различава?

По принцип прозата, създадена от жени в посочения период, разработва проблеми, касаещи битието на жените, техните надежди и страхове и не на последно място – тяхната социална реализация. Зависимостта от мъжа определя невъзможността им да се почувстват истински свободни. Нерядко се понася и тормоз в семейството, защото няма изход.

Какво образование получава жената? В най-добрия случай тя завършва гимназия и може да бъде учителка или чиновничка в някоя канцелария. Това предполага ниски доходи и труден живот. Ако жената има семейство и не работи, тя доброволно се превръща в безплатна прислужница. Дните ѝ са монотонни, еднакви: пазаруване, готвене, чистене, пране, децата... това е всичко.

Какви поведенчески модели поднасят на своите читатели двете писателки? Вера Балабанова изгражда образ на чувствително, почтено, но и борбено момиче. След като губи и майка си, младата Звезда успява да се съвземе и да си потърси работа. Друг е въпросът, че намеренията се сблъскват с неблагоприятните обстоятелства: цинично домогване на застаряващ банкер; на второто работно място – истерична майка, бранеща семейството на дъщеря си, която е застрашена от красивата и образована бавачка – само в изкривеното ѝ съзнание. Остава спокойното поприще на лекарска помощница и голямата, но неосъществима любов.

Така представен, това е житейският модел на активния, борбен човек. Ако щастието е невъзможно, то почтеността е задължителна. Младата Звезда убедително доказва своята човешка стойност, която не се измерва с факта, че до нея застава богат и реализирал се в професията си мъж. Финалът на романа е отворен и неясен. За читателя е разбираемо, че Звезда няма да има лесен живот и ще ѝ се налага да се бори и да търпи загуби, защото това е цената за отказа от компромис с важните неща. Ценностите не могат да се пренебрегнат.

Яна Язова подхожда по по-различен начин към сходния проблем. Какво е семейството на привлекателната Ана от едноименния роман? То се състои само от жени: майката, лелята (стара мома) и двете сестри – Ана и Магда. В сравнение с романа на Балабанова ситуацията тук е по-различна. Бащата отсъства, защото е напуснал своя дом, отдалявайки се съзнателно и от проблемите, които не може да понася, и от обичта, която би получил. Впуска се в авантюра с млада актриса. Флиртът се оказва нещо мимолетно, но пък даващ фалшивото усещане за свобода. Много важно е да се поясни, че Яна Язова използва за модел и личността, и живота на проф. Александър Балабанов, с когото тя има и творческа, и житейска връзка. Той е женен, с две дъщери. Никога не се развежда. Негативите от отношението на обществото се понасят в по-голяма степен от младата писателка, защото се приема, че на мъжа много неща се позволяват, но за жената са абсолютно забранени.

Къде се откриват общите черти между двата романа? Героините са млади момичета, които са в началото на своя житейски път. Обществото е обект на преценка – негативна, и в творбата на Балабанова, и в тази на Язова. Емоционално те се насочват към мъже със завидна кариера и харизматично излъчване, които обаче и не могат, и не желаят да се обвързват с девойките. Общо бъдеще няма. Независимо от появилите се чувства и тяхната сила и искреност, предпочитат да останат при познатото. Открива се близост в имената на проф. Боголюбов и музиканта със световна слава Богумил Дионисов.

Вера Балабанова поставя своята героиня в реални житейски ситуации и запознава читателите с нейните реакции. При Звезда на преден план е решителното действие. Нейните чувства, преживявания и вътрешни монолози са запечатани на страниците на дневника, който се превръща в заместител на истинското приятелство с момиче на нейната възраст. Емоциите ѝ са силни, без да я обсебват изцяло. Тя се справя с трудностите, оставайки в живота, в реалността и проблемите.

Ана на Яна Язова е съвсем различна. Девойката усеща липсата на бащино присъствие, задушавана от егоизма и озлобеността на майка си. Може би това е и причината да не застане на нейна страна, защото разбира, че вината се корени в характера на жената, която отблъсква съпруга си със своята студенина и дребнавост.

Писателката изостря чувствителността на героинята си, довеждайки я до крайност. Постепенно става ясно, че Ана е болна от тежка депресия. Тя не понася примитивната среда, в която живее, но не прави нищо, за да преодолее тежкото си състояние. Най-дребните неща я потискат и разстройват. Оказва се, че тя притежава талант на художник, но всичко си остава на нивото на любителското рисуване. Тя има желание с помощта на появилия се баща да замине в София и да учи, но този стремеж е мимолетен порив. Угасва бързо и никога не се реализира. Ако определихме „Ник“ като „роман за невъзможност“, „Ана Дюлгерова“ е творба за „огромната човешка самота“. Балабанова е по-директна в посланията си, а Язова използва метафората. Пловдив, потънал в лятна жегата и леност, река Марица, течаща бавно, приличаща на блато, са образи в романа, които се повтарят и имат устойчив характер. Природата е застинала. Няма никакво движение. Ето каква безнадеждност личи в думите на героинята:

- А зад полето започва едно голямо небе. Тази голяма картина е страшна, господин Дионисов – плахо го погледна Ана. Толкова голяма картина. Винаги е пред очите ми! И да знаете колко рядко виждам по някоя човешка сянка там. Понякога само работници минават за към оризищата. Жегата и тишината притискат всичко. Хубаво, но пусто. Обширно, но страшно. Който извика, няма да бъде чул. Гласът му, ако не потъне в шума на реката, ще го погълне безкрайността на полето. Полето е много голямо... А небето е много далече, че когато умрем, то няма да ни чуе... Разбирате ли какво значи това, винаги да чувстваш, че гласът ти никога няма да бъде чул. (Язова/Yazova 1936: 62-63)

Макар и много трудно, Звезда търси начин да се спаси от мъката и самотата, работейки. Това, което върши, не я удовлетворява, но говори за почтеност и отговорност пред самата себе си. Така погледнато, героинята на Вера Балабанова живее, а тази на Яна Язова – съществува, „пребивава в живота“.

Тежката депресия, от която Ана страда, остава сякаш незабелязана от нейната майка. По-малката сестра чете политически брошури и слаби стихове на нейни приятели, но въпреки че Ана я критикува, това е за предпочитане пред смразяващото съзерцание. Само че за нея точно това е животът. Започнат ли опити да се реализират намеренията, настъпва пълно объркване. Същото чувство поражда и книгите. Момичето се опитва да се справи със самотата си, търсейки утеха в техния свят, защото иска всичко да узнае. После се чувства объркана, а и глупава, неспособна да вникне дълбоко в прочетеното. Усеща страх от „всяка чужда мисъл“.

Четенето на Ана е като живота ѝ. В него няма никаква система. Всичко е един голям хаос. Затова музикантът Дионисов ѝ дава добър съвет: да избере един автор и да се опита да намери повече негови произведения, за да си състави по-пълна представа за творчеството му.

Столицата се превръща в нещо мечтано и затова – непонятно. Нейният образ се изгражда не на основата на познато и видяно, а на измислицата, на дочутото, на недоразбраното. По този повод Петър Михайлов пише следното в своето изследване за романа на Яна Язова:

Столицата е наричана най-често ТАМ, а Пловдив пък ТУК. Разделителното тук/там е също доста условно. Защото ако първото наречие е обвързано с идеята за пустота, безплодие, „стерилитет“, то второто е образ на овластения (властовия?) град, където „нещо се е разбъркало“ (по думите на главната героиня). Т.е. така става, че и двата топоса са к р и з и с н и (Михайлов/Mihailov 2014: 67).

Наблюдението е точно, но ми се иска да добавя нещо. Двете наречия фиксират мястото и като близко или далечно, а значи и непознато, плашещо.

...Как имат смелост тия хора. Нима тия работят там?... Ние нищо не можем да разберем оттук, но виждаме, че нещо се е разбъркало там, че е страшно, че България ще загине с тия хора!... (Язова/Yazova 1936: 69).

Това е столичната политика, видяна от провинцията. Отново през дочутото, прочетеното, но не и през личния опит.

В романа си „Ник“ (и в това е отликата от подхода на Яна Язова) Балабанова разкрива атмосферата в столичния град чрез няколко места, които описва: скромната квартира под наем, канцеларията с нейната затъпяваща монотонност в компанията на посредствени, смачкани от живота хора, богаташките салони, шумните улици. Тези места не са описани самоцелно, защото в тях се оформят отношенията между героите, но те са и мерило за социалната принадлежност, за конфликтите в обществото като цяло.

Героинята на Вера Балабанова е момиче със здрава психика. Пространството не я обсебва. В романа читателят добре разбира, че хората са разделени на богати и бедни и това се вижда от отношенията на зависимост. В този текст се среща с бунта на една млада жена, която не прави компромиси с моралните си ценности и осъзнато е готова да напусне „социалното бласто“, в което героинята на Яна Язова остава доброволно.

Все пак в творбата има един глас, който изговаря истината от позицията на човека на изкуството – за обществото, изтъкано от контрасти:

Но нашата бездарност, неплодовитост, мазничесвото ни и подлостта ни са се показали наяве толкова много, че ето виждам, идат млади сили, които с пълно право живеят далече от нас и пазят мълчаливо дистанция от блатото, в което ние тънем... (Язова/Yazova 1936: 74).

В романа има една много ярка среща – с компания от млади хора. Те са шумни, предвзети, изразяват своето веруно: „Не си струва да създаваш нищо. Други ще го направят. Ти само ще го съзерцаваш“. Безделието, консуматорското отношение към живота са водещи. Всъщност и в романа на Вера Балабанова има такава героиня – банкерската дъщеря. Тя осъзнава, че е родена със златна лъжица в устата. Пътува по света, харчи парите на баща си и на съпруга си, който очевидно ще бъде необходим параван за бъдещите ѝ безсрамни флиртове. Това също е начин на живот.

Каква е любовта в романите? Как двете момичета я изживяват и какви са мъжете, станали обект на техните чувства? Вера Балабанова показва на своите читатели, че, за да се породи дълбоко чувство, е необходимо време да се опознае човекът, да се осмислят неговите качества, а и недостатъци. Връзката на Звезда с д-р Боголюбов се изгражда така – постепенно. Отначало тя е помощ в труден момент, човешко съчувствие и съпричастност. После се поражда доверието, за да превърне приятелството в любов – силна, взаимна, но оставаща мечта, без шанс да се реализира в живота. Защото проф. Румен Боголюбов има годеница. Дадена е дума и нямаш право да причиниш нещастие на някого

заради собственото Аз. Той не се крие и признава на влюбеното момиче своята обвързаност с друга. Звезда сама взима решение да изживее чувствата си. Такъв е и съветът на нейния приятел Ник.

Любовта в романа на Вера Балабанова е източник на щастие. Тя не се превръща в себеизява чрез другия и неговата човешка и интелектуална значимост. Звезда е обикновено, но почитено и борбено момиче. Тя притежава съзнание за собствената си стойност. Героинята на Яна Язова е различна.

В своята статия, посветена на романа „Ана Дюлгерова“, Бисера Дакова пише следното:

Вече стана дума за херметизма на любовта в „Ана Дюлгерова“, явил се като вариация на провинциалното – на прекомерната преданост към авторитета, която не осигурява излаз до големия свят, а тъкмо напротив, затваря все по-силно и неумолимо „в безпролучието на малкото и незначителното“ (Дакова/Dakova 2012: 131).

В основата на това стойностно изследване е противопоставянето „център – периферия“. Това не е само и единствено пространствена опозиция, а дълбинно проникване в мислите и чувствата на човека. Всъщност истинската провинциалност означава доброволно самоограничаване и изолация, неспособност да се вземат решения. Усещаш, че животът не тече, разбираш застоя, но не можеш, а и не искаш да промениш нищо. Оставаш при онова, с което си свикнал, скриваш се и напускаш сцената на битието. Смъртта е поражение и бягство.

Ана се вкопчва в любовта си към Дионисов, защото не го познава, нейната провинциалност я е лишила от самочувствие и си въобразява, че до него и тя става „значима“ в собствените си очи и в тези на околните. Дионисов е женен, но не е разведен. Т.е., не е свободен, за да бъде с Ана и да ѝ помогне. Решава да избяга: и от жена си, която не обича, но и от Ана, която е докоснала сърцето му. Това е неговата „периферия“, в която и той всъщност пребивава, а ореолът му е фалшив. Световноизвестният музикант умее да вълнува своята публика, но няма смелост да застане очи в очи с момичето, за да обясни, че любовта им е невъзможна. Решава да ѝ напише писмо: страхливо и недостойно. Това е поводът Ана да сложи край на живота си – илюзия. В своята дълбока депресия тя осъзнава, че се е излъгала, че няма сили за промяна и изходът е тихо да си тръгне.

В този смисъл романът „Ник“ на Вера Балабанова е много по-оптимистичен като послание към младото поколение.

Друга, по-обемна творба на Балабанова е повестта „Анчето пише“, излязла от печат през 1959 г. в издателство на ЦК на ДКМС „Народна младеж“. Творбата е интересна с оглед на промените, настъпили и в централната тема, и в нейната реализация. На корицата е изписано името на авторката – Вера Бончева. Тя не използва бащината си фамилия. Сякаш по този начин се опитва да се скрие, най-малкото иска да не се натрапва с личността си. Ако читателят види книгата, може да не разбере, че става въпрос за един и същи писател. Явно е, че с детската книжка тя иска да навлезе в културния живот на новото време, без да се озовава под светлината на прожекторите.

И така, какво представлява детската повест „Анчето пише“ и какви послания отправя към съвременния читател? Както в романа „Ник“, така и тук се използва дневниковата форма. Тя е благодарна за навлизането във вътрешния свят на малката героиня.

Има немалко общи черти между разказаното в романа „Ник“ (1937) и „Анчето пише“ (1959). Този факт е интересен, защото показва, че става въпрос за устойчивост на поетиката и писателските послания, независимо от разликата във възрастта на героините и обществения строй, в който се развива действието.

В детската повест всичко, което се случва на Ани, се записва прилежно, по дати. В началото е отбелязано: с. Майско, 22 юни. Годината липсва. Важното събитие, което заслужава да се отбележи, е връчването на свидетелствата при завършване на учебната година. Става ясно, че героинята е отличничка. Тя е първа по успех в класа. Това е съществено, защото старанието и прилежността са черти на характера ѝ, които се съхраняват въпреки трагичните обстоятелства. Момичето получава като подарък хубавата тетрадка с твърди корици, за да направи от нея дневник. Митко, синът на учителя, който е и добър приятел на Ани, отива в София на конкурс за цигулари. С него тя споделя мечтата да учи, да има много книги, да завърши гимназия и институт. Какво узнаваме за нейното семейство? Майката се слави като първа хубавица. Тя е работлива жена, но е с крехко здраве, много нежна и деликатна. Читателят научава, че Ани има втори баща и по-малко сестриче, което е негово дете от първия му брак. Ако в народните приказки антагонистът обикновено е мащехата, която тормози завареницата и обича собственото си дете, тук тази функция се поема от пастрока.

За разлика от жена си той е груб, интересува се от материалното и не зачита чувствата на другите. Скъперничеството и егоизмът му са двигатели на всичките му постъпки. Умее да поражда страх у околните. Става само онова, което той иска и разрешава. В негово присъствие момичето не може да чете.

Без да се съобразява с нещо друго, освен с интересите си, той използва собственото си семейство като безплатна работна ръка на полето. Показателна е картината с брането на тютюн. Дори петгодишното дете е включено в тежката среднощна работа. Този човек изобщо не мисли, че жена му е болна и трябва да бъде щадена. И в тази творба на Балабанова един от използваните художествени похвати е контрастът. Двамата родители са противопоставени като характери. Колкото майката е добра и всеотдайна, толкова мъжът ѝ е груб до жестокост. Прибира в собствената си сметка парите на жена си, оставени ѝ в наследство. Черните краски са съзнателно засилени. Негов антипод е чичото – учител, заемащ високо положение в Партията. Докато вторият баща на Анчето е представен като частник, категорично нежелаещ да се включи в новосъздаденото стопанство, мислещ за печалбите си, то чичото е представен като грижовен мъж, на когото може да се разчита.

Не е възможно читателят да не усети тенденциозността в повестта. Този факт не е случаен. Балабанова съзнателно изгражда подобен образ. Без това книгата ѝ едва ли би видяла „бял свят“. Не бива да забравяме, че нейни ръкописи са били грубо отхвърляни от критиката или просто са оставяни без ясен отговор, заключени в нечие чекмедже. Така тя успява „да се впише“ успешно в новия строй и неговите идеологически изисквания. Присъстват и червените пионерски връзки, и задължителните поръчения, и възпитаването на „по-буйните“ съученици, и възможностите на чичото да „възстановява“ нарушената справедливост чрез връзките с влиятелни другари. Всичко това го има в текста. И стилът се променя. Сюжетът го изисква. Думите стават клиширани, на места тонът е „репортажен“. Все пак е необходимо да се посочи, че писателката не е изневерила на чувството за мярка. Водеща е не партийната пропаганда, а социалното начало и човешкото състрадание. В този аспект трябва да се търсят допирни точки с романа „Ник“. Майката на Анчето умира от тежка болест. Ето го общия момент между двете творби на Балабанова – сиротността като съдба и като живот в чужд дом.

В течение на разказа става ясно защо родният баща на Ана изоставя нея и майка ѝ. Причината е в намесата на свекървата в живота на сина ѝ и неговото семейство. Те се преместват да живеят в града, но в тясната квартира е и болната сестра на Аниния баща. Болестта не е безобидна, а заразна – туберкулоза. Младата жена взима новороденото си дете и се връща на село, а бащата остава с майка си и после създава друго семейство.

Никога не прави опит да види първородната си дъщеря. По-късно се появява в живота ѝ, но за нея той е чужд човек. Такава травма, преживяна в най-ранните години на едно дете, не се преодолява лесно.

Отварям скоба, за да споделя следното. На Кръгла маса, организирана от Института за литература – БАН, посветена на проблемите в детската литература, бяха посочени примери за необходимостта от специализирана психологическа помощ на деца, преживели трагични събития в семействата си. В нашето ежедневие се случват различни произшествия, в които изходът често е трагичен, а участниците са деца. След това с тях работят психолози. Творбата, която разглеждаме, е написана преди 66 години. Нима тогавашните деца не са имали нужда от подкрепа? Имали са и са я намирали в семейството си, при приятелите. *Животът ги е лекувал* и може би си заслужава да се замислим: кога детето става по-устойчиво?

Това е втората обща черта между „Ник“ и „Анчето пише“. Животът дава уроци и прави младите хора борбени. Те преодоляват трудностите, търпят лишения и загуби, но се изграждат със силни характери.

Именно тук ми се иска да отворя скоба и да поясня следното. Става въпрос за мъжките образи, които се срещат в творбите на много жени писателки през 30-те години на миналия век. Повтаря се типът на мъж, който говори добре, привлекателен е, откроява се от общата маса с идеите си, но е *страхлив*, когато трябва да вземе важни решения, и бяга. В известна степен и героят от „Ник“ – Румен Богумилов, е такъв. Не се бори за любовта си, а остава при добре устроения и предварително начертан живот. Не прави изключение и музикантът Дионисов – персонаж от романа на Яна Язова. Такива са мъжете в творчеството на друга писателка – Анна Карима. Когато трябва да подкрепят жената и да докажат любовта си, те изчезват като страхливци. Може би става въпрос за линия, която ни отвежда към проблема за феминизма в българската литература. Без да навлизам в подробности, ще спомена статията на Чернишевски „Русский человек на rendez-vous“. Тя е писана през XIX в. по повод на мъжките образи в творчеството на Ив. С. Тургенев. Това са Рудин, героят от повестта „Ася“, Лаврецьки от „Дворянско гнездо“ и т.н. Те са моделът, който откриваме в нашата литература. По принцип по време на Българското възрождение, а и по-късно руската литература е била много популярна у нас, руските класици са се превеждали и е много възможно да става въпрос за литературно влияние. Не бива да забравяме, че често писателките са били и учителки, добре образовани жени, които са познавали чуждата литература. Моделът се пренася на българска почва, защото очевидно говорим за универсалност на типа.

Ако в романа „Ник“ са противопоставени доброто и злото на ниво бедни – богати, то в детската повест нещата се изместват в по-различна плоскост: човекът, нежелаещ да има нищо общо със селския кооператив, мислещ за своето, за имота си, е антипод на учителя комунист. Той е справедлив, честен и милостив. Грижи се еднакво добре и за своите деца, и за сирачето, което е приютит. Начинът на мислене на двамата мъже не се променя от никакви обстоятелства.

В желанието си да изгради отрицателен образ, който да отблъсква, Балабанова стига до крайности. Освен че си присвоява парите и събраното като чеиз за бъдещия живот на Ани, той се опитва да заграби собствеността на жена си – една нива, която тя оставя на детето си. Опитът му за измама завършва в съда, където болната жена се явява с последни сили, за да защити правата на дъщеря си.

Училищният живот съвпада с ежедневието на момичето. В дневника Анчето вписва своите впечатления от съучениците си. Особено се набляга върху ролята на ДСНМ при коригирането на негативните черти в характерите на някои момчета. Това става с добри примери и помощ.

Ако в романа от 1937 г. героите живеят в своя свят, а обществената среда се усеща, но често е фон и читателят си прави изводите за нея, без тя да застава в центъра на повествованието, то в „Анчето пише“ колективното начало е видимо. Балабанова е създала творба, която се вписва в новото време – това на социализма. Според авторката най-важна се оказва житейската поука: да се преодоляват трудностите, а учението и приятелствата да се поставят на първо място.

Политическата линия съществува, но е туширана и се поднася деликатно. С тази своя творба Вера Балабанова привлича вниманието на критиката. Успява. Книгата е забелязана и наградена. На 8. декември 1966 г. във в. „Литературен фронт“ излиза рецензия за повестта „Анчето пише“. В нея авторът Н. Боров отбелязва, че е подходил с очаквания към книгата, но е взел „твърде голяма кошница“. Той пише, че сюжетът е обикновен и това го е подразнило в началото, но постепенно тази обикновеност се е превърнала в атмосфера. Към постиженията той откроява добре уловената и предадена детска наблюдателност.

Според рецензията положителните образи са бледи в сравнение с отрицателните. Може би има известно основание, но е невярно заключението, че образът на главната героиня е „разводнен“, особено когато тя разсъждава и записва мислите си в дневника. Точно това е начинът да се види израстването на едно момиченце с добър характер и силна воля да се справи с житейските трудности. Основната идея е, че нещата са постижими, когато главната цел е точно формулирана. Ето още едно нещо, което сближава романа на Балабанова „Ник“ с детската повест.

Езикът на повестта е едно от нейните достойнства и я прави четивна. Бих казала, че стилово текстът е близък до класическите образци от този вид. Препоръката на рецензента остава на хартия, защото е формулирана по клишето „да се насочи вниманието към ярките конфликти на съвремието“, разбирай – да има повече политика. Точно това Вера Балабанова не прави. Тя остава при детския разказ и при автентичните детски преживявания. И наградата (Трета награда и грамота на ЦК на ДКМС) е заслужена и оправдана. Още повече, че това са награди на Съюза на българските писатели през 1959 г. Вера Балабанова е поставена редом с утвърдени детски писатели като Асен Босев и Ангел Каралийчев.

Както вече се спомена, малко са художествените творби на Балабанова, за да може категорично да се очертаят особеностите на нейния творчески маниер. През 1939 г. във в. „Литературен глас“ (бр. 417 от 18 ян.) излиза откъс от непубликувания роман „АВЕ“ със заглавие „Влюбеният“.

И тук, както в останалите произведения на Балабанова, се използва контрастът. Противопоставени са характерите. От едната страна е инж. Владимир Кесянов, а от другата – Веско, брат на главния герой. Ето как писателката е предала чувствата:

Креслото е заето от нейния образ, нали? Пак ли те гледа загадъчно? Очи като нейните погубват. Но ти ще живееш, защото говорещите зелени очи не желаят смъртта ти. Доста е, че смазаха твоята душа. Иначе ти не би усещал тази непоносима тежест в главата си. Студено ли ти е? Вън грее юлско слънце, драги... Какво? Душевно тръпки? Мраз в сърцето? Тъй... тъй... И все още не сядаш в коженото кресло? Да... кожата е студена, но има ли нещо по-студено от нейното сърце? Проклето съмнение. Допускаш, че тя не те обича? Може би... хм... обича друг? Ина измамница? Да? Не? Тя ще дойде скоро... Няма защо да поглеждаш часовника! Погледни се в огледалото! Ти си болен... Неврастения? Лудост? Ха, ха, как ли ще се уплаши Ина, когато забележи беса в очите ти! Дали си стигнал вече дотам? Ина, Ина, Ина! – простена той. (Балабанова/Balabanova 1939: 1-6)

По своя характер този откъс може да се определи като психологически етюд. В него доминират чувствата: любовта, съмнението, ревността, безразличието. Авторката представя на своите читатели един тревожен и разстроен човек. Във въпроса, отправен към майката, „беше ли щастлива с татко?“ и в отговора „разбира се, разбира се!“ личи неговата собствена несигурност. Сякаш ако майката е била обичана, той също ще бъде.

И така, какъв е проблемът, и то осем седмици преди сватбата му? Тежкото съмнение, че той не е обичан от годеницата си, а може би в живота ѝ има друг мъж, не се опровергава от поведението ѝ. Тя посещава дома му, но в трепетно очакваната визита няма радост. Сякаш е дошла не любимата жена, а обикновена позната. Ласките му не са желани, а най-употребяваната дума е *студ*. Към ревността се прибавя и мисълта, че младата жена е с него заради парите му. Подозрението му е за нейна връзка с художника Марин Снежанов (странна фамилия за мъж, и то отново асоциираща със студа). Повод е картината „Жената със зелените очи“. Тя ли е моделът? Защо споменава живописеца, когато става въпрос дали би искала някой да отгатва мислите ѝ? Защо отговаря, че често хората трябва да се прикриват и преструват? Известно е, че понякога подсъзнателното се изразява с думи и тогава проличава истинската същност на човека.

В този откъс от замисления роман личи добрият и задълбочен психологизъм на Балабанова. Заглавието на откъса е „Влюбеният“ – т.е. обичащият е герой, а не годеницата му. Ето още един аргумент. Тя споменава, че нейната сестра Сила, която е певица, е може би по-подходяща за годеница на Кесянов. Аргументът е, че той свири добре на цигулка, а любовта към изкуството ги сближава. Не помага и рязката му реакция, че не се чувства добре в нейната среда на артисти, певци и художници. Инак сякаш търси оправдание за недостатъчните си чувства, сякаш търси повод насрочената сватба да не се състои. До какви изводи достига читателят на този текст, гадаещ как ли биха се развили отношенията, защото в известен смисъл откъсът подсказва сюжетното развитие. В някаква степен и тук се срещаме с мотива за „невъзможността“ на една връзка. Няма значение, че в единия случай това е обвързаността на мъжа с друга жена, а в другия случай е явната липса на чувства у годеницата. Това е общото между романа „Ник“ и откъса „Влюбеният“.

Възниква още един интересен проблем. Той е свързан с психическото състояние на главния герой. Кесянов е неспокоен, пуши непрекъснато, има силно главоболие, ръцете му са ледено студени. Не е в състояние да престане да мисли за Ина. Свързва предметите в стаята с нея. Креслото, в което сяда, часовникът на стената, който сякаш не отмерва времето... Такава лабилност е по-характерна за женския тип поведение. Този факт ни отвежда към въпроса за болестта като важен проблем, белязващ и междуличностните взаимоотношения. В някаква степен и тук се очертава *двойката слаб мъж – силна жена*.

Втората част на откъса е означена с 2. Това е друг разказ – за антипода на главния герой. Балабанова въвежда образа на малкия брат – Веско – гимназист. И така, читателят получава следната информация: семейството е много богато. Бащата е покойник. Майката е възрастна, добродушна жена. Има още две действащи лица – готвачката Мария и едно слугинче. Веско е „в трудна възраст“. Става ясно, че е слаб ученик, много разглезен, арогантен и невъзпитан. Не уважава никого, няма ценности, нито смислени цели в живота си. Мечтае да стане пълнолетен, за да получи милионите от баща си като дял от наследството. Идеята му е да ги изхарчи по курорти, в празен живот, пръскайки ги по „леки жени“. Има отработени реакции на мошеник. За да се сдобие с пари и да „блесне“ пред приятелите си, краде вещи от собствения си дом и ги продава. Моли брат си да му даде малко пари, за да отиде на футболен мач, но от предложените банкноти бързо взима най-голямата – тази от хиляда лева. Няма никакво чувство за мярка. На кого ли прилича?

Брат му се замисля за отговорността, която има към него. За миг си помисля, че би могъл да заключи момчето в стаята, да наложи по-строг ред, за да го принуди да учи, но този порив бързо угасва, защото Владимир е обсебен от собствените си проблеми и безсилие.

За характера на един човек и за неговия морал може да се съди по отношението му към по-слабите и зависимите. Към старата готвачка Веско се държи грубо. Яде с ръце гъбите в тигана, а на направената забележка отговаря с псувня и закана, че ще си отмъсти. После идва най-страшното: насилието над слугинчето. Това е откъсът, публикуван на страниците на в. „Литературен глас“.

В пресата (в. „Литературни новини“, г. I, 1927-1928, бр. 34, с. 2) е отпечатан разказ на Вера Балабанова, очевидно – ранна творба. Откриваме я в подлистника на вестника със заглавие „Писател без настроение“. Личи си неукрепналото ѝ перо. Все пак в творбата се вижда ироничното отношение към човека с претенции за изява в изкуството, но без възможности.

Писател съм аз, идеалист, безспирно се лутам между хората, бродя из прашните улици на града, търся голямото, неизказано хубаво нещо в живота. (Балабанова/Balabanova 1927–1928: 2)

Понеже в града всичко е „обвито в мрак“, вдъхновението трябва да се търси сред природата. Какво се случва там? Белите листове хартия си остават празни. Ту пейката е твърда, ту шумът от близкото поточе пречи, а пък мухата, кацнала на носа му, съвсем го разсейва. Ето че се задава група туристи. Те се спират при „поета“, разговарят с него, което се превръща в поредното оправдание, че „главата му е празна“ и не може да измисли каквото и да било. Шишарката, която го удря, му напомня, че всичко в природата се подиграва на творческото му безсилие, но не на неговото, а на читателското! Когато самолюбието и бездарието (те вървят ръка за ръка) са водещи, в джобовите при листовите хартия и молива се открива *нищото*. На този текст трябва да се гледа като на опит на писателката да постави въпроса за таланта и бездарието на пишещия човек.

Нерядко критиката гледа снизходително на „женското писане“, неотчитайки трудностите, през които жените трябва да минат, за да се реализират творчески и да оставят следа в националната литература. Въпреки тази тенденция романът „Ник“ не остава без внимание от страна на критиката. Във в. „Литературен глас“ в рубриката „Между книгите и списанията“ откриваме кратка положителна рецензия с автор Тома Маринов за творбата на Вера Балабанова:

Една книга, която грабва читателя още от първите редове. Един талантливо написан роман, в който се отсича със сигурна ръка от канарата на живота една дивна отломка, за да бъде изваян светъл трон на любовта, в която изгаря Звезда – героинята на романа. (Маринов/Marinov 1937: 7)

Всъщност рецензията запознава любопитния читател преди всичко със съдържанието на книгата. Много по-полезно би било, ако бяха посочени художествените послания на писателката. Акцентира се върху образа на Звезда и на нейния бунт срещу „вкамелелата среда“, на борбата с вековните предразсъдъци, сковаващи търсещия дух на жената. За мен е спорен изводът, че прощавайки се със своя приятел-дневник, момичето слага край на живота си. Както казахме, финалните думи „Сбогом, Ник!“ може да означават, че тъй като за нея любовта е била най-важното нещо в нелекия ѝ живот, нейната невъзможност прави ненужен и дневника. Вече не би имало нещо, което си струва да бъде записвано. Мисля, че финалът не е категоричен. В текста на романа героинята отбелязва, че не би се самоубила, но от друга страна, отчаянието и самотата са лош съветник. Финал със смъртта на момичето би бил в противоречие с борбения ѝ характер.

В рецензията суперлативите не са спестени, но изглеждат малко преувеличени за дебютна книга.

Вторият критичен отзив, посветен пак на романа „Ник“, е от Стойко Божков. Неговата рецензия е по-сдържана. В нея се изтъква, че авторката е „ново име в литературата ни“. Подчертан е стремежът към утвърждаване в писането и към изработване на собствен маниер. Божков смята, че в романа се вижда повече документалността, отколкото изразен психологизъм. За сюжета се казва, че страда от незавършеност и липса на типичност. Въпреки това е отбелязано, че романът вълнува.

Според д.ф.н. Видка Николова истинският принос на Вера Балабанова в културния живот на България е в мемоарите „Между разговори и писма (срещи с Антон Страшимиров и Г. П. Стаматов)“, 1993. Втората значима нейна книга е Литературната анкета с Теодор Траянов. Спомените за Страшимиров и Стаматов имат трудна съдба. Оценка варира от „сантиментално четиво за готвачки“ (Г. Караславов) до „книгата трябва да се издаде с много корекции в текста“ (Г. Константинов). И тук веднага възниква следният въпрос: трябва ли спомените да се „препратят“, за да бъде удобно казаното? В такъв случай те престават да са автентични и не биха били „документ за времето“. Видка Николова е приложила не- публикуваните текстове на рецензиите, за да се види натискът, на който е била подложена писателката. Ако бъдем честни, ще определим това отношение като тормоз.

Деликатността на Балабанова личи във всеки ред. Тя избира за себе си ролята на добър събеседник на писателите. На преден план излизат техните мисли и емоции. В този смисъл книгата се превръща в източник на ценни сведения за Страшимиров и Стаматов, за тяхното писане, за времето, в което живеят и творят.

Тъй като настоящата студия е посветена на Вера Балабанова, за читателя ще е полезно да узнае как утвърденият писател Страшимиров ѝ показва основите на творческото писане, на поетиката, на принципите, които трябва да усвои. Интересни са наблюденията на писателя върху разказа на Балабанова „Подаръци“. За съжаление, не разполагам с текста. Все пак той ясно заявява, че тя не може да пише разкази, защото в нейния опит „има градация, но няма вътрешност, няма пълнеж“. Изтъква, че в романите нещата *се описват*, а в разказите *се подсказват*. (курсив мой, Е.Ал.)

Важни са бележките му за пиесата „Дъщерята на перачката“. От написаното читателят придобива представа за драматургичния опит на Балабанова. Писателят препоръчва да се спазва „единство в сюжета и в действието“. Според Страшимиров в пиесата липсва и едното, и другото. Още в първо действие той изисква на сцената да се появят двете главни действащи лица „дипломатът“ и „дъщерята“. Друго важно условие е персонажите да са по-малко. За какво е пиесата? *За избора в живота*. Синът-дипломат е влюбен и иска да се ожени. Баща му е категоричен – момичето не е подходящо за него. Няма произход и обществено положение. Става ясно, че това е дъщерята на домашната перачка. Семейството е в шок. Синът подчертава красотата и дарбите на своята избраница. Не се подчинява на родителската воля и напуска бащиния си дом заедно с нея.

Във второ действие е показана мизерията, в която живеят младоженците. Мъжът е загубил работата си. Безизходицата е пълна. Неговата сестра узнава, че момичето прави всичко възможно, за да освободи от себе си любимия мъж, като използва „трюк“. Това е „номер“ с човек, който е нает, за да изиграе определена роля. Измисля се ситуация, която имитира изневяра. Дошло е осъзнаването, че този брак е бил грешка, а съвместният живот – невъзможен. Братът и сестрата напускат и се връщат в бащиния дом.

Третото действие възстановява „равновесието“. Дипломатът е отново на престижния служебен пост. Предстои му брак с „подходяща“ кандидатка. Сестрата обаче не издържа и му разказва за саможертвата, която е направена. Както пише Страшимиров, „той

е поразен, но не и съкрушен“. Според него, за да се спази логиката в действието, добре би било да се спомене по-рано за съществуването на влюбения в момичето младеж, за да може по-нататък героинята да го използва за заблудата. В препоръките на писателя се съдържа съветът: на финала трябва да бъде изведена художествената идея. Каква е тя? Тя се артикулира от главния герой. Бракът по любов е бил грешка. Той обаче решава да помогне на бившата си жена и нейната майка, като носи дрехите си за пране в перачницата, която са отворили. Това е всичко.

От писмата на Страшимиров до Балабанова читателят е в състояние да даде своята оценка. Ясно е, че пиесата не е с особено високи качества. Тъй като не разполагаме с текста, няма как да преценим диалога. Все пак се вижда, че в някакъв смисъл откриваме същия мотив и в „Ник“. Мъжът е с високо социално и материално положение. Момичето, което е обикнал, принадлежи към обществените низини. Не става въпрос за нейните човешки качества. Връзката, колкото и да е силна, е невъзможна. Всеки остава в мястото, към което принадлежи. Тъжно е, но изводът се налага от само себе си. А може би чувствата у единия (мъжа) не са толкова силни. Затова не са и устойчиви. Оказва се, че богатството е *житейско спокойствие*.

Втората част на книгата е посветена на Г. П. Стаматов. В нея може да се открият редове, които разкриват отношенията между писателите, личи атмосферата, която се е създала от това литературно общуване. Добре се очертава сложният характер на Стаматов, но в написаното не откриваме нещо, което да хвърли мост към творчеството на Вера Балабанова. Може би би била ценна оценката му за романа „Ник“: „оригинално, но необедително“. (Балабанова/Balabanova 1993: 141) Той споменава, че положителната оценка на Страшимиров за книгата е пресилена. („Антон е бил щедър с Вас. Той обича да превъзнася.“) Стаматов е рязък и в творчеството си, и във всекидневното общуване. Вера Балабанова споменава един интересен факт. Стариият и вече болен писател ѝ обяснява, че самият той преработва и преписва разказите си, докато остане доволен от резултата. Описва своя идея за разказ, но казва, че не знае как да го завърши. Тя смята, че той ѝ подарява своето творческо хрумване, за да го реализира.

Това е един топъл, задушевен разказ за писателя. Трогателно са описани последните му дни. Иван Радославов е много точен в оценката си за книгата:

Аз се изпълвам с почит пред нравствената сила на авторката на тези спомени да пренебрегне всички условности, натрапващи се в подобни случаи, и да даде по свой начин един образец на мемоарна литература от високо качество. (Балабанова/Balabanova 1993: 204)

Всички творби на Вера Балабанова с мемоарно-документален характер се превръщат в летопис на времето, на обществените отношения, на политиката, без тя да се извежда на преден план. В центъра им е човекът и творецът. Особено ценна е книгата „Теодор Траянов“. Тя излиза през 1980 г. в поредицата „Литературни анкети“ – дело на Института за литература към БАН. В своята рецензия Катя Яева пише следното:

Тя (Вера Балабанова – бел. моя, Е. Ал.) изпълнява секретарската работа и в кореспонденцията, и в творчеството на Траянов. Пише под негова диктовка, превежда негови работи, както и статии за него от чужбина. Посветена е в творческите и интимните му отношения с различни хора – т. е. има най-подходящото място в живота на Траянов за един човек, който ще се грижи за документиране на събитията около личността му. А и самият поет се отнася с разбиране към начинанието ѝ, охотно се отзовава на въпросите, които му се задават, проверява оскъдния си, но ценен за него архив. Приятелите му също виждат в лицето на Вера Балабанова

човека, на когото могат да оставят документите, отнасящи се до Траянов. (Янева/Yaneva 1980: 108)

Това наблюдение е важно, защото хвърля светлина и върху отношенията Балабанова – Траянов, и върху онези нейни личностни качества, които я правят добър анкетьор. Събира се материал, който може да се използва за хвърляне на светлина върху живота и творчеството на поета. Включена е кореспонденцията на Траянов, записани са разговори с майка му и други негови близки. Те са предоставяли отговорите си в писмен вид. Всичко се случва с немалки прекъсвания във времето. Оказва се, че има немалко празнини – попълват се със спомени, и то лични, бележки, непубликувани статии. Авторката на рецензията е подчертала, че Балабанова притежава усет за обстановката, за дребния, важен детайл, за психиката на човека. За нея е от особено значение да представи фактите обективно, което не влиза в противоречие с тяхната емоционална обогатеност. В някаква степен литературната анкета е белязана от дефицити. Става въпрос за периода, през който поетът е следвал във Виена. Оказва се, че той не е дал отговори, чрез които би могло да се изяснят някои проблеми. По-късно Балабанова попълва празнотите със статии на Траянов, което е особено важно. Изясняват се взаимоотношенията му с Лилиев, Стаматов, К. Христов, М. Белчева. Много страници са посветени на любовта му с Дора Дюстабанова. Вера Балабанова включва в книгата си записки на Траянов по литературно-теоретични въпроси, осветляващи естетическите възгледи на поета. Тя е до него в последните му дни, документира дружбата му с Иван Радославов и Симеон Радев, поставяйки го в широк контекст на културния живот на България.

Поставяйки себе си на заден план, Вера Балабанова поднася на читателите книга, без която сложното творчество на Траянов по-трудно би могло да се осмисли. В анкетата проличава умението на писателката да общува с хората, да ги изслушва, да насочва разговора към най-същественото. Тя превръща документалното изследване в художествено четиво, а това е умение, което не всеки притежава.

В пресата се появяват някои неизвестни писма между Балабанова и Траянов, но те не внасят повече знание за нейната личност. След като предоставя част от архива на поета за съхранение в ДА на Пазарджик, запазва за себе си скъпите за нея писма като спомен. Всяко писмо е поставено в отделен плик, за да бъде предпазено от влагата в стаята, където живее. Нейната грижа и за скъпия приятел, и за творбите му е видима и е същностна особеност на характера ѝ.

Д.ф.н. Видка Николова любезно ми предостави една много интересна книга – „Пророци на България и на Армения (Теодор Траянов и ген. Нъждех)“. София: ИК Фараго, 2018. В нея много детайлно се проследява трагичната съдба на арменския генерал и неговото семейство. Той посвещава живота и борбата си на своята Армения. Неговата личност е свързана с България. Той учи във Военното училище – Княжево. Арестуван е за дейността си, ръководи Арменската рота, която се сражава в Балканската война на страната на България. През 1932 г. получава българско гражданство с Височайши указ. Организира издигането на Яворовия паметник в Борисовата градина.

След излизането на „Български балади“ на Траянов през 1941 г. ген. Нъждех пише отворено писмо до поета, в което се казва:

Вам се е удало да примирите две истини – етическата с художествената.

У Вас земя и човек са съединени в едно общо космическо дихание: те си говорят, чувстват се и се разбират. (Николова/Nikolova 2018: 18)

Вера Балабанова е съхранила писмата на ген. Нъждех до Траянов. В архива ѝ това писмо е в два екземпляра: на български и на арменски. За Армения генералът е национален герой – загинал трагично без вина в съветските лагери. Затова всеки документ за и

от него е толкова ценен – като свидетелство за историческата истина. Затова и ролята на Вера Балабанова е толкова значима – въпреки страха и пречките, документите говорят...

Мога само да се надявам, че текстът ми ще постави основата на по-пълни проучвания и изследвания за живота и творчеството на Вера Балабанова. Така ще се попълнят празнините в българската литературна история и женското присъствие в нея.

Ген. Балабанов

Георги П. Стаматов, Вера Балабанова, Христо Велев (адвокат) - 1939 г.

Опровержение

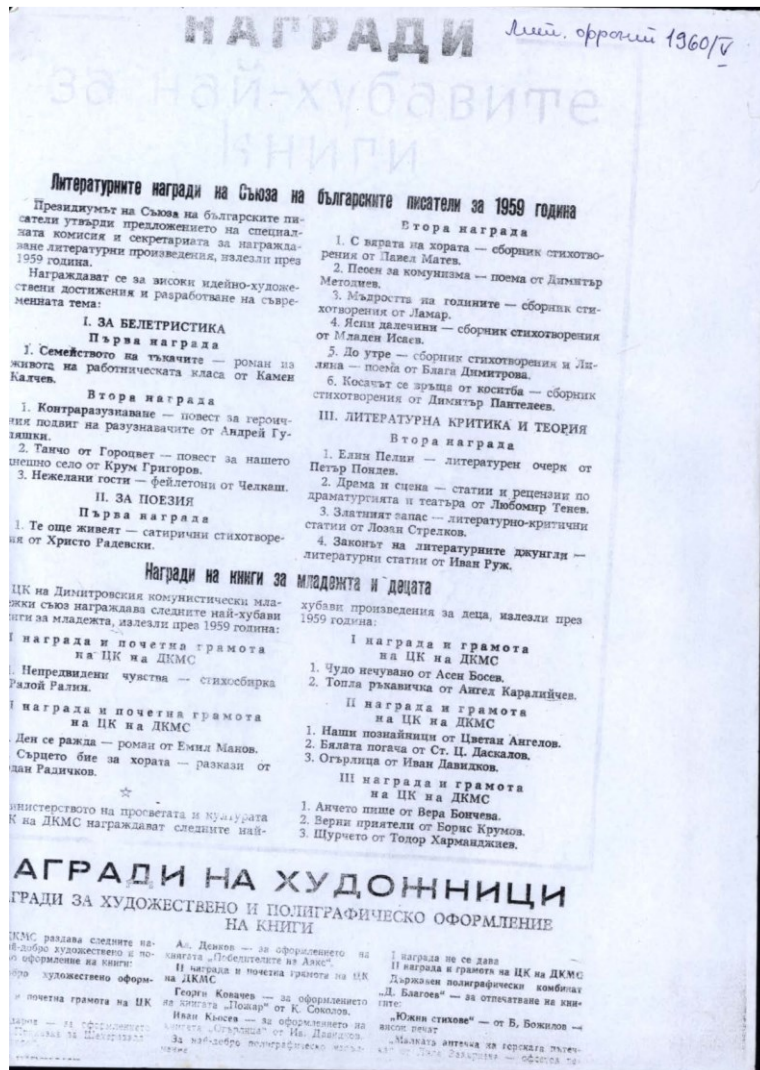
изучение протеста
заглавие с едри буква ~~по~~ по-
добри потвърждения в текста на
цит разговор, който дадох на
(Вина фригидности от в. Юв. Анар,
(бр. 288 (1008) от 21 октомври 1995 г. (б.б.г.))

забвям, че много не съм на-
зела или писала и жалея, а като мн
а. Е. Тракиятиров е паднал пред мен на
колене...

Фригидност текст и цитат се разпоказват
между пазана и писано с асиметри-
чна, отговаря на истината.

Но протестът е цитат и цитат
Византия е вана в мен изпитания
заради сензационността...

Д. Галабанова

ЛИТЕРАТУРА

- Балабанова 1928: Балабанова, В. Писател без настроение. – Литературни новини, I, №34, 2 (Balabanova 1928: *Balabanova, V.: Pisatel bez nastroyenie*. – *Literaturni novini*, I, №34, 2).
- Балабанова 1937: Балабанова, В. Ник. Роман. София. 142 с. (Balabanova 1937: *Balabanova, V. Nik. Roman*. Sofia. 142 s.)
- Балабанова 1939: Балабанова, В. Влюбеният. Глава от неиздаден роман. – Литературен глас, № 418, 1–6 (Balabanova 1939: *Balabanova, V. Vlyubeniya*. Glava ot neizdaden roman. *Literaturnen glas*, № 418, 1–6).
- Балабанова 1980: Балабанова, В. Теодор Траянов. София: Изд. Наука и изкуство. 164 с. (Литературни анкети) (Balabanova 1980: *Balabanova, V. Teodor Trayanov*. Sofia: Izd. Nauka i izkustvo. 164 s. (Literaturni anketi).
- Балабанова 1993: Балабанова, В. Между разговори и писма: Среци с Антон Страшимиров и Георги П. Стаматов. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, ISBN 954-07-0193-7 (Balabanova 1993: *Balabanova, V. Mezhdurazgovori i pisma: Sreshti s Anton Strashimirov i Georgi P. Stamatov*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, ISBN 954-07-0193-7).

- Божков 1937: *Божков, Ст.* Ник. Рец. – Вестник на жената, № 691, 2 (Bozhkov 1937: *Bozhkov, St. Nik. Rets.* – Vestnik na zhenata, № 691, 2).
- Бончева 1959: *Бончева, В.* Анчето пише. Повест. София: Народна младеж (Boncheva 1959: *Boncheva, V.* Ancheto pishe. Povest. Sofia: Narodna mladezh).
- Боров 1960: *Боров, Н.* Вера Бончева. Анчето пише – Лит. фронт, 8 дек. [Рец.] (Borov 1960: *Borov, N.* Vera Boncheva. Ancheto pishe – Lit. front, 8 dek. [Rets.]).
- Вагалинска 1995: *Вагалинска, И.* Страшимиров падна на колене и ме помоли да му стана жена. – Новинар, 21 окт., 8 (Vagalinska 1995: *Vagalinska, I.* Strashimirov padna na kolene i me pomoli da mu stana zhena. – Novinar, 21 okt. 195, 8).
- Дакова 2012: *Дакова, Б.* Опозицията център – периферия в романа „Ана Дюлгерова“ на Яна Язова, или за нееднозначността на триумфа. – В: И пак напред сама аз тръгвам. Сборник с научни изследвания от Национална конференция 100 години от рождението на Яна Язова. Лом. София: Изд. център „Боян Пенев“, ISBN 978-954-8712-86-6 (Dakova 2012: *Dakova, B.* Opozitsiyata tsentar – periferiya v romana “Ana Dyulgerova” na Yana Yazova, ili za neednoznachnostta na triumfa. – V: I pak napred sama az tragvam. Sbornik s nauchni izsledvaniya ot Natsionalna konferentsiya 100 godini ot rozhdenieto na Yana Yazova. Lom. Sofia: Izd. Tsentar “Boyan Penev”, ISBN 978-954-8712-86-6).
- Димитрова 2024: *Димитрова, Кр.* Вера Балабанова – забравеният духовен меценат на българските писатели. – Литературата, № 32, 560-576 (Dimitrova 2024: *Dimitrova, Kr.* Vera Balabanova – zabraveniyat duhoven metsenat na balgarskite pisateli. – Literaturata, № 32, 560-576).
- Илиев 1983: *Илиев, Ст.* Теодор Траянов – грядущ и непознат. София: Бълг. писател (Iliev 1983: *Iliev, St.* Teodor Traynov – gryadusht i nepoznat. Sofia: Balg. Pisatel).
- Маринов 1937: *Маринов, Т.* Ник. Роман [Рец.]. – Лит. глас, IX, № 353, 7 (Marinov 1937: *Marinov, T.* Nik. Roman [Rets.]. – Lit. glas, IX, № 353, 7).
- Михайлов 2023: *Михайлов, К.* Християнство и литература. Фигури на (не) благодарното. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 88 (Mihaylov 2023: *Mihaylov, K.* Hristiyanstvo i literatura. Figuri na (ne) blagodarnoto. Sofia: Univ. izd. “Sv. Kliment Ohridski”, 88).
- Михайлов 2014: *Михайлов, П.* Романът „Ана Дюлгерова“ от Яна Язова и някои проблеми, свързани с женското писане в българската литература от 30-те години на XX век. [Изследване]. Плевен: Печ. Нима, ISBN 978-619-162-473-7 (Mihaylov 2014: *Mihaylov, P.* Romanat “Ana Dyulgerova” ot Yana Yazova i nyakoi problemi, svarzani s zhenskoto pisane v balgarskata literatura ot 30-te godini na XX vek. [Izsledvane]. Pleven: Pech. Nima, ISBN 978-619-162-473-7).
- Нанчев 1994: *Нанчев, Й.* Светъл стожер на моя живот. – Шипка (Хасково), 17 юли. (Nanchev 1994: *Nanchev, Y.* Svetal stozher na moja zhivot. Shipka (Haskovo), 17 yuli).
- Николова 1994: *Николова, В.* Уловени мигове. – Демокрация, № 123, 4 юни (Nikolova 1994: *Nikolova, V.* Uloveni migove. – Demokratiya, № 123, 4 yuni).
- Николова 1994: *Николова, В.* На ген. Савов минало през ум да арестува княз Фердинанд. Вера Балабанова разказва за ген. Балабанов. – Демокрация, № 153, 9 юли (Nikolova 1994: *Nikolova, V.* Na gen. Savov minalo prez um da arestuva kniyaz Ferdinand. Vera Balabanova razkazva za gen. Balabanov. – Demokratiya, № 153, 9 yuli).
- Николова 1999: *Николова, В.* Молитвено в памет. – Лит. форум, № 8, 8 март (Nikolova 1999: *Nikolova, V.* Molitveno v pamet. – Lit. forum № 8, 8 mart).

- Николова 2018: *Николова, В.* (състав.). Пророци на България и на Армения. Теодор Траянов и ген. Нъждех. София: Фараго. ISBN 978-619-206-090-9 (Nikolova 2018: *Nikolova, V.* (sastav.). Prorotsi na Balgaria i na Armenia. Teodor Trayanov i gen. Nazhdeh. Sofia: Farago. ISBN 978-619-206-090-9).
- Язова 1936: *Язова, Я.* Ана Дюлгерова. [Роман]. София: (Библиотека завети) (Yazova 1936: *Yazova, Y.* Ana Dyulgerova. [Roman]. Sofia: (Biblioteka zaveti).
- Янева 1983: *Янева, К.* Една документална книга. – Лит. история, 10, 108-109 (Yaneva 1983: *Yaneva, K.* Edna dokumentalna kniga. – Lit. istoriya, 10, 108-109).